

Az őrületről őrülteknek és másoknak

Kevesen képesek olyan összefoglaló munka megírására, amely egy szakterület történetének átfogó képét szakmailag hiteles, mégis közérthető stílusban képes közvetíteni. Talán ez lehet azon olvasók tapasztalata, akik megismerkednek *Andrew Scull* legújabb, 518 oldalas könyvével, mely magyar fordításban *Az őrület kultúrtörténete* címen jelent meg a Corvina Kiadó gondozásában 2017-ben. Mesterházi Mónika fordítása tartalmában és a téma sokrétű szakirodalmához mért elvárásoknak megfelelő igényességgel tárja eléink az őrület kultúrtörténetét. Ugyanakkor már maga a cím fordításának szóválasztása kétségek közé sodorja az etikai normáknak is megfelelni vágyó olvasót: „őrület” olvasható mentális zavar, pszichiátriai betegség, vagy akár lelki probléma helyett. Szakmai szempontból is kérdéseket vet fel az eredeti „*Madness in Civilization*” szabad átfordítása, hiszen kultúrtörténeti értelemben a téboly kifejezés fogalmilag több metafizikai jelentéstartalommal teltett, s így jobban jelölhette volna a könyv első rendkívülinek tetsző célját: demonstrálni az orvoslás hatáskörén túlmutató *őrület* rejtély jellegét, a mindenkori társadalmi kontextusában megragadható kipánnyvázatlanóságát, irracionálisának felszínre törekvését. Mindemellett igaz a borítószöveg állítása: Scull szociológiai igényteléssel írt műve nagyszabású, igényes kalauz, melynek minden pszichiáter és pszichológus, valamint a pszichiátria ügyeit érintő politikai döntéshozó olvasmányai közt szerepelnie kell.

Mindjárt a könyv első fejezete fontosnak tartja pozicionálni a pszichiátriát az őrület történetében. Eszerint a „pszichiátria” szó csak a 19. században született meg, Németországban. Az angol nyelvű világban előzőleg *bolondorvos* névvel illették az őrületre szakosodókat. Csak amikor már túlzottnak tűnt a kétértelműség és a megvetés – a szóban rejlő sértés –, akkor kezdett a szakma egy sor alternatívából válogatni, különösebb preferencia nélkül: *elmeorvosintézet* főigazgató, *orvos-pszichológus* vagy *alienista*, azaz *elmeorvos*. Scull szerint az elmezavar angol specialistái éppen a pszichiáter címkét nem tudták elfogadni egészen a 20. század első évtizedéig.

Scull nem válik meg a klasszikus lineáris történeti modelltől és az őrület archeológiáját az ókori alapoktól kezdve göngyölti, így az őrület hippokratészi nedv- és agykörtanától kezdve a római és korabeli kínai hagyományokig számos

példát nyújt annak szemléltetésére, miként magyarították az őrület jelentkezését. Jellemző volt mind a nyugati, mind a kínai hagyományra a sámánokhoz, hittelt gyógyítókhoz való odaforodulás, a holisztikus szemlélet. Míg azonban a nyugati orvosok végül külön szakirodalmat állítottak össze az őrület eredetéről és kezeléséről, ilyen jellegű doktrínák és javasolt terápiák Kínában nem születtek.

A könyvben a szemünk előtt vonulnak végig Róma, a Keletrómai Birodalom, majd egy következő fejezetben a mi nyugati kultúránkkal párhuzamosan épülő iszlám kultúra őrülettel kapcsolatos hagyományai. Megtudhatjuk, hogy az arab orvostudományt kifejezetten a nem muszlimok hozták létre, hanem zsidók vagy keresztények s közülük is a leghíresebb orvos *Ibn Színá* (Avicenna) volt, a perzsa polihisztor, akinek 1025-ben elkészült Orvosi Kánonja az arab hagyomány legbefolyásosabb orvosi gyűjteménye. Ebben Avicenna a téboly ellen javasolt kamillát, gránátalmát vagy körte levét, fekete hunyort, levendulát, kakukkfűvet, a fejre tejes borogatást és olajokat. Híve volt a testi fenyítésnek, amivel szerinte értelmet lehetett verni az elvadult lényekbe.

A fentiekhez hasonlóan a történelmi elemzés részletes közelképével szembesülhetünk az őrület spirituális megközelítése és a démoni megszállás hitének példái kapcsán, majd megvilágításra kerül az a jelentős fordulat is, amikor a 11. századtól az éppen születő orvostudomány „beszállt” az őrülettel kapcsolatos társadalmi „vitába”, noha jellemző volt erre a periódusra a vallásos, illetve az újra feléledő hippokratészi elképzelések iránti igény keveredése. A 16. század végéig folyamatosan épültek az első asyllumok, és bár 1247-ben már megalapították a Bedlamet, a betegek száma csak a 17. század végére emelkedett száz fölé.

Scull sorait követve borzongva szembesülhetünk annak a mintegy százezer „boszorkánynak” a sorsával is, akiknek ugyanebben a században az őrület démoni megszállással való magyarázata miatt kellett máglyán, kínzások közepette elpusztulnia. Eddigre már kellő adalékot halmozott fel az író annak érzékeltetésére, hogy milyen kétségbeesett szélmalomharcot folytattak már eleink is az őrület meghatározására. S mégis, az mindig újra meg újra kicsúszott hozzáértői kezei közül, mígnem érdekes módon alakot nem öltött valami teljesen más formában.

A könyvet olvasva Scull szövegéből kitűnt a mintázatkeresés és a szintézis igénye egyaránt. Felismerhetjük, hogy az őrülettel szembeni viszonyunk durva becsléssel élve az idők során mindig az elvont-transzcendens és a materiális-

organikus dimenziók kettősségében ingázott. Egy elvont spirituális hagyományt szinte mindig a kiábrándultak anyagelvű „rendrakása” követett, így váltotta fel az örület feltehetően sámáni, spirituális megélését és a vele való egylényegűséget a görög–római antikvitás észlelvű és agyközpontú hippokratézianizmusa, hogy aztán ismét az ember fölé magasodjon a kereszténységhez köthető vallásos, megszállásos elképzelésekben. A változást azután az orvostudomány újult szárba szökkenése idézte elő s az örület megint az agyba helyeződött, ahogy azt például *Andreas Laurentius* (1560–1609) vallotta (szerinte egyes esetek „az agy egyedül és kizárólagos hibájából erednek”). Mindezt azonban már korábban fellazította az alkímia és a melankólia asztrológiája híveinek népes tábora, közülük például *Richard Napier* (1559–1634), kortársa, *Galilei* (1564–1642), és később maga *Isaac Newton* (1642–1727) is.

A könyvet lapozó és az örület végtelen számú variációján tűnődő olvasóban időnként felmerülhet a kérdés, hogy hová helyezték az örülteket a régiók és hogy lehet az, hogy ami kezdetben csak 100 örült (se) volt, az ma már több millióra rúg világszerte? Az író választ kínál erre is, ugyanis feltárja előttünk a tébolydák, így többek közt a holland, az angol, a német és a francia dologházak szerveződéstörténetét. Megdöbbenhet minket az a különös tény, hogy a 30 ezer fős Montpellier-ben, Dél-Franciaországban a 17. század végén együtt sem tartottak fogva húsznál több örületet. Ráadásul a fogva tartott örültek gondozását katolikus nővérek látták el, a probléma társadalmi volt, nem orvosi. Vagy az, hogy 1770-ben a párizsi parlamentben már rendszeresen tiltakoznia kellett az ellenzéknek a politikai pszichiátria beszüntetése ellen, vagyis, hogy a kor nyelvén hitelesen szóljunk a *lettres de cachet* jogi formulája ellen, melynek alkalmazásával bárki bezárthatott bárkit tébolydába, legyen szó nemkívánatos rokonról, vagy a király ellenfeleiről.

A növekedő igény miatt a 18. századra a dologházak tébolydákká nőttek ki maguk, a bezárt engedetlenek száma óriási mértékűre nőtt és a leírhatatlan körülmények között összezárt emberek testi fegyelmezése is széles körű divattá vált. A század a furmányos fizikai terápiák és az örület testbe zárásának időszak, számos találmány (forgószékek, sötétkamrák, fejrázó szerkezetek, vízbemerítők) szolgálta a lelkes tudósokat. A *Willis*, *Cheyne*, *Boerhaave* és *Rush* nevével fémjelvezhető orvosi terápiák a nedvkörtan, az idegtan, a frenológia és az örökléstan brutális változatát hirdették. S lám, még ekkor is tovább élt az örület „átlelkesített” felfogása a *Tuke*-, *Pinel*- és *Pussin*-

féle morális terápiák képében, mely jelentős áramlattal bírt a 18. századi Franciaországban.

De nem állíthatta meg ez sem a 19. század közepéig terjedő Nagy Bezárás folyamatát, mely az állami költségen épült elmeegógyintézetek és az Európán kívüli birodalmi pszichiátria elterjedésének kora. Scull megfogalmazásában: „Az orvosok törvénybe írt és szokásjogban szentesített uralomra tettek szert az elmeegógyintézet-birodalom és az elmebajosok egyre bővülő, intézményesített serege fölött.” Azonban az 1840-es évekre az orvosoknak be kellett vallaniuk, hogy a dementián kívül az elme zavarának semmilyen más formáját nem lehet kiolvasni az örült agyából. Minden ilyen törekvés kudarcot vallott. Nem mintha ezen kudarcok hatására bárki megkérdőjelezte volna, hogy az elmebetegség testi zavar. Ugyan miért? Azzal az állítással, hogy „az elmebaj tisztán az agy betegsége”, együtt járt, hogy „most már az orvos az elmebajosok felelős gondnoka, és annak is kell maradnia”.

Mi történt tehát a 19. századtól fogva? Vajon pusztán az örület sokat emlegetett medikalizációjáról van szó, melybe ópiumtapasszal a homlokunkon hátradőlve bele kell nyugodnunk, vagy esetleg igaz a Scull által idézett egyik philadelphiai orvos megjegyzése: „*vajon a társadalom legmagasabb kulturális állapota megéri-e azt az árat, amelybe a hátrányai kerülnek?*” Tény, hogy a 19. század utolsó harmadában már újra elégedetlenség lett uralkodóvá a társadalom szélesedő tömegeiben és az elmeegógyintézetekben is ezek a tömegek feküdtek. A pszichiátria ismételt kudarcot vallott agyi hipotéziseivel. Tegyük hozzá jelenkorig húzóódó tapasztalatunk alapján: nem először, és nem utoljára.

Némi csalódással tudjuk meg, hogy a degeneráció elmélete ezúttal is kimentette a pszichiátriát módszertani magánzárkájából, mégpedig *Augustin Morel* (1809–1873), *Charles Darwin* és *Jean-Baptiste Lamarck* (1744–1829) segítségével. *Griesinger* 1861-es pszichiátriai tankönyvének újbóli kiadása ráadásul újra fellendítette az agyanatómiai kutatást a pszichiátriában. Innen már szinte egyenes út vezetett az örökléstan elvek amerikai sterilizációs törvényekben és a náci eutanáziaprogram orvosi ideologizálásban való felhasználásáig. Franciaországban a hisztéria kezdte el megírni saját különös történetét s a két világháborúval érkező, a gránátosoktól a poszttraumás stressz zavarig húzóódó episztemológiai kört is áttekinthetjük, ha Scull sűrűn adatolt szövegét célirányosan forgatjuk.

Nem maradnak azonban információ nélkül az örület exkluzív kóroktani feltételezései történetét kutatók sem: rövidebb összefoglalások tárják

fel az őrület bakteriális, láz-, sokk- és idegsebészeti terápiáinak történetét, melyek közül egy sem érte meg a hiteles és etikailag elfogadható orvosi gyakorlatban való elterjedést. Ez alól a lobotomia kivétel, melynek sajnos százazrek estek áldozatul és – az elektrokonvulzív terápia történetéhez hasonlóan – a 20. század történelmének és a pszichiátria oktatásának méltatlanul elhallgatott, bagatellizált fejezetei közé tartozik. Talán a fejezetek néhol megcsillanó pártatlan kritikai hangvétele is segíti elsajátítani azt az olvasói magatartást, melyet a mindenkor értelmező és kételkedő ismeretszerzési stílus, nem pedig a társadalmi (politikai, professzori stb.) tekintélyek kijelentéseit emésztetlenül és kérdés nélkül elfogadó fogyasztói attitűd jellemez.

Nem lett volna teljes a mű, ha kimarad belőle a pszichoanalízis történeti összefoglalása, ezúttal elsősorban az amerikaié, azonban figyelemre méltó következtetéseivel ez a rész is szervesen ágyazódik *Az őrület kultúrtörténete* többi fejezete közé s hangsúlyozza a pszichoterápiás hagyomány eredetiségét, túlkapásait, végső soron annak égető szükségét, hogy e hagyomány (az őrület beleérző, a megértés kísérletét előtérbe helyező szokása) nem rekedhet kívül az orvosi vagy pszichológusi munka gyakorlatán.

A könyv vége felé közeledve az olvasásban a nagy amerikai elmeegógyintézetek (s pár évtized késéssel az európaiak) amortizációjáról, bezárásáról, illetve az alternatív és közösségi pszichiátriai mozgalmak születéséről kapunk hírt. Ebből az időszakból származik az elmekórházakról szóló leghíresebb és legszélesebb körben olvasott szociológiai kritika, melyet a Chicagóban végzett szociológus, *Erving Goffman* (1922–82) írt, címe: *Az elmeegógyintézetek: esszé a mentális betegek és más intézményben élők társadalmi helyzetéről*. Érdeemes tudni ezek kapcsán, hogy Olaszországban például 1978-ban hirtelen hozták meg a *Legge 180-at*, azt a törvényt, amely megtiltja a hagyományos elmekórházakba való további betegfelvételt, valamint ilyen intézmények építését. A törvényt informálisan csak *Basaglia-törvényként* ismerték, legfontosabb szövegezője, a pszichiáter *Franco Basaglia* (1924–80) után, akire bevallottan hatottak Erving Goffman és a totális intézmények más amerikai kritikusai. (A Basaglia tanítványi köréből származó *Serena Govjelsheck* ma is ezen elvek mentén működteti a trieszti pszichiátriát Olaszországban, vendégelőadóként hazánkban is részt vett a XIX. Közösségi Pszichiátriai és Addiktológiai Konferencián Budapesten.)

A gyógyszerforradalom látványosan nem oldotta meg, bár átmenetileg talán segítette a természettudományos értelemben hitelvesztett pszichiátriát abbéli küszködésében, hogy hatékonynak mutakozzon, közben bizonyítékalapúsága lassan befolyásalapúsággá változott. Ma már részletesen feltárt tény, hogy a gyógyszerceges támogatások motorizálják a pszichiátriai ellátást, különösen azokban az országokban, ahol az állami büdzsé nem elegendő a WHO-javaslatok foganatosítására. Mindaddig a krónikus pszichiátriai betegségek krónikusan hajtják a hasznot is. Választ kapunk a mentális zavarok arányának ugrásszerű növekedésére is, amennyiben igaz, hogy a diagnosztikus kritériumok lazulása a pszichiátriai diagnózisalkotást támogató útmutató kézikönyvek meg-megújuló kiadásában folyamatosan nyomon követhető.

„*Ez különösen nyilvánvaló a fiatalok esetében, bár nem szorítkozik csak rájuk. A fiatalok »bipoláris zavar« például mindössze egy évtized alatt, 1994 és 2004 között a negyvenszeresére emelkedett. Kitért az autizmusfertőzés is: a korábban ritka egészségügyi problémát, amelyet ugyanennek az évtizednek az elején ötszázból egy gyereknél fedeztek fel, tíz év múlva már minden kilencvenből egy-nél megtaláltak. (...) A felnőttek körében 2007-re minden hetvenhatodik amerikai megfelelt a mentális fogyatékek alapján járó szociális támogatásnak. (...)»*

„*De vajon az őrületet, e legmagányosabb nyomorúságot és legtársadalmibb kórt, redukálni lehet a biológiára, és csakis a biológiára?*” – teszi fel a költői kérdést a neves professzor könyve végén. Ha a kedves Olvasó visszafojtott lélegzettel várta a megoldást az őrület „problémájára”, akkor sajnos csalódnia kell. Scull nem esik abba a hibába, mint annyi más szerző, hogy a téboly értelmezési keretét a sajátjára szűkítené le. Épp ellenkezőleg: kaleidoszkópszerű bemutatóval érzékelteti, mennyi rejtélye van még természetünknek, melynek a téboly éppen úgy ősforrása, ha úgy tetszik, filozófiai értelemben vett ontológiai alapja, egyúttal fanyar termése is, melyből kénytelen-kelletlen fogyasztunk, mi, posztmodern Ádámai és Évái a téboly és egy *pszichiátria* kultúrtörténetének.

dr. Gajdos Ágoston
pszichiáter

Andrew Scull: Az őrület kultúrtörténete
Budapest: Corvina Kiadó; 2017. 520 oldal
ISBN 978 96 3136 398 2